

I Rzesza: Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego, 962–1806, **II Rzesza:** Cesarstwo Hohenzollernów, 1871–1918, i **III Rzesza:** pod rządami Adolfa Hitlera, 1933–35.

RZESZOTO zob. Przetak.

Podziurawiony jak rzeszoto bardzo podziurawiony.

RZEWIEŃ bot. rabarbar.

RZEWUSKI Wacław, 1785–1831, syn Seweryna, jednego z przywódców konfederacji targowickiej. Pod wpływem wuja, Jana Potockiego, autora *Rękopisu znalezionej w Saragossie*, zainteresował się orientalistyką, nauczył się jęz. tureckiego i arabskiego. W 1817–20 przebywał w Turcji i krajach arabskich, gdzie przybrał imię Emir Tadż ul-Fehr, tj. 'Wieniec sławy', po czym zamieszkał wśród Kozaków w Sawranii na Podolu. Z własnym oddziałem wziął udział w powstaniu listopadowym. Zaginął bez śladu po bitwie pod Daszowem 14 V 1831. Autor poezji częściowo opublikowanych po jego śmierci. Jedna z legendarnych postaci romantyzmu polskiego.

Czarny mój rumak jak burzliwa chmura,
Gwiazda na czole jego jak jutrzeńka błyska.
Na wołę wiatrów puścił strusiej grzywy pióra,
A nóg białych polotem błyskawice ciska.
Pędź, latawce białonogi.
Góry z drogi, lasy z drogi!

A. Mickiewicz, *Farys. Kasyda na cześć Emira Tadż-ul-Fechra ułożona*, 15–20.

Po morzach wędrował – był kiedyś Farysem.
Pod palmą spoczywał, pod ciemnym cyprysem,
Z modlitwą Araba był w gmachach Khaaba,
Odwiedzał proroka grobowce.

J. Słowacki, *Duma o Wacławie Rzewuskim*, 1–4.

RZEZANIEC trzebieniec, eunuch, mężczyzna pozbawiony jąder. Kastrowanie mężczyzn znane było już w staroż. Asyrii i Babilonii, później też w Bizancjum i krajach płd. Europy. Zatrudniano ich jako służących, a w krajach muzułm. jako strażników haremów; zob. też Kastrat.

RZEZIMIESZEK. Nazwa pochodzi z czasów, kiedy mieszek z pieniędzmi zawieszano

sobie u pasa, a złodzieje obcinali nożem sznurki, na których mieszek wisiał. Kiedy zaczęto jednak używać kieszeni zamiast mieszków wiszących u pasa, rzezimieszków zaczęto nazywać *złodziejami kieszonkowymi, kieszonkowcami*. Nie mieszać z *kieszoniowcami*, książkami, które się mieszczą w kieszeni.

RZEŹ ubój zwierząt; masowe mordowanie, zabijanie ludzi, zwł. w czasie walki, bitwy, po zdobyciu miasta; pogrom, masakra, mordownia, jatki.

Rzeź galicyjska 1846 zob. Powstanie (chłopskie w Galicji); Szela.

Rzeź humańska zob. Koliszczyzna.

Rzeź niewiniątek. Wg Biblii, Ew. wg Mat., 2, 1–17, król Herod, usłyszawszy od mędrców przybyłych ze Wschodu, że narodził się przyszły król żydowski, kazał pozabijać wszystkich nowo narodzonych chłopców. Jezus uniknął śmierci, gdyż anioł, który ukazał się we śnie Józefowi, kazał mu uciec z rodziną do Egiptu.

Rzeź niewiniątek fresk (1305) Giotta, Padwa, Cappella Scrovegni. Obraz (1565) Pietera Bruegela St., Wiedeń, Kunsthist. Mus. Obraz (1583–87) Tintoretta, Wenecja. Scuola di S. Rocco. Obraz Rubensa, Monachium, Pinakoteka. Obraz Poussina, Chantilly, Musee Condé.

Rzeź na wyspie Chios zob. Masakra na Chios.

RZYM, łac., wł. Roma, ang., fr. Rome, nm. Rom, Wieczne miasto, Miasto siedmiu wzgórz (zob. Siedem: wzgórz Rzymu), Głowa świata (łac. Caput mundi), Miasto papieskie, Roma – cesarzowa świata antycznego, Babilon Zachodu, Niobe (zob.) narodów – miasto nad Tybrem, w Lacjum (Włochy środk.); w staroż. ośrodek i stolica republiki i cesarstwa rz., zwanych również Rzymem. Wg źródeł pisanych Rzym założony został przez legendarnego Romulusa w 753 pne. Rzym rozbudował się wspaniale u schyłku republiki (II i I w. pne.) i w okresie cesarstwa. Za panowania Nerona w 64 pożar strawił znaczną część miasta, które następcy cesarza z rozmachem rozbudowali. Po upadku gospodarczym zachodniej części cesarstwa rz. w IV–V w. nastąpił upadek Rzymu, zwł. po założeniu Konstantynopola i przeniesieniu stolicy cesarzy Zachodu do Rawenny. Od IV w. ważny ośrodek kultury starożytnej. W ciągu V w. niszczonej i łupionej

przez Wizygotów, Wandalów, Ricimera i Odoakra. W VI i 1. poł. VII w. formalnie pod władzą Bizancjum, rządony przez lokalny kler z papieżem na czele i przez feudałów rz. Interwencja Pepina Krótkiego (Małego) w poł. VIII w. w obronie Rzymu przed Longobardami oddała władzę w mieście papieżowi. Miasto stało się stolicą świeckiego Państwa Kościelnego i po burzliwych i długotrwałych konfliktach z cesarstwem zostało nią aż do 1870. Średniowieczny Rzym był brudnym, zapuszczonym, zrujnowanym miastem; kozy i owce pasły się na cesarskim Forum. Okresami ludność kurczyła się do liczby 2000. W 1309–77 papież przebywali w Awinionie (zob.). Nowy okres rozkwitu rozpoczął się w XV w. pod rządami papieży Renesansu. Wzniesiono nowe kościoły i budynki publiczne, używając na nie często materiałów budowlanych ze wspaniałych gmachów i świątyń antycznego Rzymu. Do dziś dominuje w mieście barokowa i rokokowa architektura kościołów i pałaców XVI–XVIII w. Od 1871 stolica zjednoczonych Włoch; zob. też Ara Pacis Augustae; Borghese (Palazzo; Villa); Caffè Greco; Cecylia (Metella): Dom (Liwii); Farnese (Palazzo; Farnesina); Fontanna (Fontana dei Fiumi; dell'Acqua Felice; delle Tartarughe; del Tritone; di Trevi; Fontanny rzymskie); Forum (Romanum); Gęś (Gęsi kapitoliańskie); Hadrian (Mauzoleum); Il Gesu; Kapitol; Kolo(eum); Lateran; Łuk triumfalny (Konstantyna); Septymiusza Sewera; Trajana; Tytusa); Marek (Aureliusz: Kolumna; Pomnik); Mojżesz (Michała Anioła): Palatyn; Panteon; Pietà (Michała Anioła); Piramida (Cestiusza); Quo vadis?; Sacco di Roma; Sąd (Ostateczny Michała Anioła); Siedem (wzgórz Rzymu); Sykstus (Kaplica sykstyńska); Tarpeja; Tempietto; Termi; Trajan (Kolumna); Via (Appia); Watykan; Wiminał; Zatybrze; Złoty (dom Nerona). **Bazylika św. Piotra w Watykanie**, najwspanialsza i najobszerniejsza w chrześcijaństwie, arcydzieło sztuki włoskiego Renesansu i wczesnego baroku, reprezentacyjny kościół papieży. Pierwszą budowlę, nad grobem apostoła Piotra (zob.), wznosił w tym miejscu w 324–344 Konstantyn Wielki: pięcionawowa bazylikę, którą zburzono w 1506. Budowę nowego kościoła powierzył Juliusz II Bramantemu, który zaprojektował bazylikę centralną na

planie krzyża gr., z kopułą. Po śmierci Bramantego w 1514 kierownictwo budowy przeszło na Sangalla, Rafaela i Peruzziego. Rafael rozwinął projekt budowli na planie krzyża łac., ale po jego śmierci w 1520 Peruzzi powrócił do koncepcji krzyża gr. Nowa faza budowy zaczęła się pod kierownictwem Antonia Sangallo Mł. Po jego śmierci w 1546 Michał Anioł wrócił do planu Bramantego, podporządkowując wszystkie składniki budowli środkowej części kopułowej. Prowadził roboty aż do swej śmierci w 1564. Vignola i Pirro Ligorio, a później Giacomo della Porta (który wykończył kopułę) kontynuowali pracę. Paweł V wrócił do idei krzyża łac. Wówczas C. Maderno przedłużył nawę w kierunku placu i zbudował obecną fasadę. 18 XI 1626 Urban VIII konsekrował nową bazylikę. Fasada ma 113 m szerokości i 44 m wys. Długość nawy środkowej – 187 m, wys. – 46 m, długość transeptu – 137 m, wysokość kopuły – 119 m, średnica – 42 m, powierzchnia bazyliki – 15 160 m² mieści ok. 65 000 osób. Baldachim Berniniego (1633) nad ołtarzem papieskim ma 29 m wys. (tyle, co Palazzo Farnese). W bazylice znajduje się 45 ołtarzy, 390 posągów, 748 kolumn. W środk. części fasady 5 portali przedzielonych potężnymi kolumnami korynckimi prowadzi do portyku, skąd 5 portali do wnętrza bazyliki. Posąg brązowy św. Piotra z V w. *Pietà* Michała Anioła. Grobowce papieży.

(Gdy) Rzym obraduje, Sagunt ginie, łac. *deliberat Roma, perit Saguntum*, wg Liwiusza, 21,7; Sagunt, dziś Sagunto, miasto iberyjskie na płn. od Walencji, po ośmiomiesięcznym oblężeniu (219–18 pne.) zdobyte przez Hannibala, co spowodowało wybuch 2. wojny punickiej.

Gdyś w Rzymie, czyn jak rzymianie, łac. *si fueris Romae, Romano vivito more*, z *Rady dla św. Augustyna* św. Ambrożego (387); kiedy wlażesz między wrony, musisz krakać jak i ony.

Gdzie Rzym, gdzie Krym (a gdzie karczmny babińskie) przysł., co ma piernik do wiatraka; co ma jedno do drugiego? gdzie logika, gdzie sens?

Język i do Rzymu doprowadzi zob. Język.

Kościół św. Klemensa. Czy kościół ten, pod którym znajdują się pozostałości starożytnych budowli z czasów cesarstwa rz. i republiki rz., znajduje się na miejscu rodzinnego domu pa-

pieża Klemensa I (ok. 88–ok. 97), trzeciego następcy św. Piotra, nie wiadomo. Musiał to być jednak wczesnochrześc. dom modlitwy, zbud. przez osobę prywatną na własnej posiadłości. Na jego miejscu wzniesiono pod koniec IV w. bazylikę. W czasie napadu Normanów w 1084 została zburzona. Na jej ruinach papież Paschalis II zbudował nową, nieco mniejszą bazylikę (obecny kościół górny). Dolną część starej bazyliki odkopano dopiero w 1857 (dzisiejszy kościół dolny), a pod jej apsydą – sanktuarium Miłtry z II w. ne.

Kościół św. Pawła za murami, wł. San Paolo fuori le Mura. Nad grobem apostoła Konstantyn zbudował kościółek, zastąpiony później wielką bazyliką w czasach Walentyniana II (386) i Teodozjusza. Honoriusz i Galla Placydia ukończyli budowę i ozdobili kościół mozaikami. Bazylikę zniszczył niemal całkowicie pożar w 1823. Odbudowana w 1854. Pięcionawowa bazylika bez empor, wsparta 80 granitowymi kolumnami, aż do czasu zbudowania bazyliki św. Piotra była największym kościołem chrześcijaństwa. Obok kościoła słynny krużganek klasztoru benedyktynów z 1. poł. XIII w.

Kościół św. Piotra w okowach, wł. San Pietro in Vincoli, zał. ok. 442, prawdop. na ruinach budowli rz., zbud. na nowo w VIII w., w 1475 i 1503 przebudowany. Wg legendy wzniesienie kościoła miało związek z ofiarowaniem łańcuchów św. Piotra przez cesarzową Eudoksję. Z pewnością jednak tzw. łańcuchy Piotrowe przechowywane były w kościele już od V w., bo odtąd różne wł. i zagraniczne kościoły dopominały się o pojedyncze ogniwa jako relikwie. Trójnawowa bazylika z szeroką nawą środk., transeptem i dwiema apsydami bocznymi. Fragment zamierzonego przez Michała Anioła grobowca Juliusza II: posąg Mojżesza (ok. 1515), Racheli i Lii (1542–45).

Mirabilia urbis Romae łac., 'cuda miasta Rzymu', śrdw. przewodnik po Rzymie, w pierwotnej formie pochodzący prawdop. z XII w., w kolejnych wydaniach unowocześniany aż do XV w.

Mury wyniosłej Romy, łac. *altae moenia Romae*, z *Eneidy*, 1, 7, Wergiliusza.

Nie w jednym dniu Rzym zbudowano przysł., zob. Kraków (Nie od razu...).

Od (roku) założenia miasta, łac. *ab urbe condita* a. *anno urbis conditae*, tj. Rzymu, czyli od

początku ery rzymskiej, tzn. roku 753 pne. (tytuł historii Rzymu Liwiusza); zob. Sto czterdzieści dwie księgi.

Pierwszy między miastami, siedziba bogów, złoty Rzym, łac. *prima urbes inter, divum domus, aurea Roma*, z *Ordo urbium nobilium*, 1, Auzoniusza (ok. 370 ne.).

Plac Hiszpański, wł. Piazza di Spagna, w XIX w. ośrodek romantycznego Rzymu i cyganerii art., plac długości ok. 270 m, złożony z 2 trójkątów stykających się wierzchołkami. W pośrodku – Fontana della Barcaccia projektu Berniniego. Naprzeciw Via Condotti wznoszą się monumentalne Schody Hiszpańskie zwane przez Rzymian Sealinata di Trinità dei Monti (od nazwy kościoła u szczytu Schodów, zbudowanego w 1495 na polecenie króla Francji Karola VIII), złożone ze 137 stopni, zbud. w 1721–23. Obok dom poety ang. Johna Keatsa, który tam zmarł w 1821.

Plac św. Piotra w Watykanie, arcydzieło Berniniego, zbud. 1656–67, jeden z najpiękniejszych placów na świecie, złożony z 2 placów: potężnego owalu o średnicach 240 i 160 m oraz Piazza Retta, placu wbrew nazwie nie kwadratowego, ale trapezoidalnego; krótsza podstawa trapezu przylega do placu owalnego, a dłuższa – do fasady bazyliki św. Piotra. Na węższych stronach owalu stoją kolumnady szerokości 17 m z czterema rzędami doryckich kolumn i filarów (284 kolumny i 88 filarów). W środku placu wznosi się obelisk (zob.). Po obu jego stronach fontanny z XVII w. wyrzucają wodę na wysokość 14 m.

Roma locuta, causa finita łac., 'Rzym przemówił, sprawa skończona, rozstrzygnięta', oparte na kazaniu 131, 10, św. Augustyna; wypowiedź kościoła jest wiążąca dla wiernych.

Santa Maria Maggiore kościół rzymski, znajdujący się na Monte Cispio, między Piazza S. Maria Maggiore (wys. 55 m npm.) a Piazza dell'Esquilino (wys. 48 m npm.). Ma 4 nazwy: S. Maria della Neve ('śnieżna', gdyż wg legendy 5 VIII 363 a. 352 spadł na Eskwilinie śnieg, którym Matka Boska dała znak, gdzie ma stanąć jej kościół), Basilica Liberiana (gdź papież Liberiusz, 352–66, rozpoczął budowę świątyni), S. Maria ad praesepe (łac. 'od żłobka'), gdyż pod gł. ołtarzem znajduje się rzekomy żłobek betlejemski, i wreszcie S. Maria Maggiore (wł. 'Większa'), gdyż jest najwa-

źniejszym kościołem Mariackim (było ich aż 80) Rzymu. Kościół jest jednym z 7 wielkich rz. kościołów pielgrzymkowych i czwartym z głównych kościołów Rzymu po św. Janie Laterańskim, św. Piotrze i św. Pawle za murami. Główna fasada, F. Fugi, z 1743. Pięcioro drzwi prowadzi do portyku, tyleż z portyku do wnętrza, które zachowało jeszcze kształt bazyliki z IV w. Nawa gł. oddzielona od bocznych 36 kolumnami antycznymi, wspierającymi architrav. Nad belkowaniem i na łuku triumfalnym – mozaiki z V w. W prawej nawie wspaniała Kaplica sykstyńska D. Fontany z 1586, z grobowcem Sykstusa V, w lewej – Cappella Paolina (a. Borghese), zbud. za Pawła V (Borghese) wg planów F. Ponzia (1611), jeszcze bogatsza od Sykstyńskiej.

Urbi et orbi łac., 'Miastu (tj. Rzymowi) i światu': do wiadomości powszechnej, do wszystkich; formuła uroczystego błogosławieństwa papieskiego, tradycyjnie udzielanego z balkonu jednej z bazylik rzymskich, obecnie z loży nad środk. portalem św. Piotra; zwyczaj przernwany po 1870 przez zabór państwa kośc., wznowiony w 1922.

Wieczne miasto Rzym; przydomek spotykany u Owidiusza, Tybulla i in. autorów, a także w wielu dokumentach oficjalnych okresu cesarstwa. W *Eneidzie*, 1, 79, Wergiliusza Jowisz obiecuje Wenerze dać Rzymowi wieczystą potęgę, łac. *imperium sine fine*.

W Rzymie być, a papieża nie widzieć przysł., nie zobaczyć rzeczy najbardziej godnej widzenia; zmarnować wyjątkową sposobność.

W Rzymie wszystko ma swoją cenę, wszystko jest do kupienia, z *Satyry*, 3, 183, *Juwenala*; por. *Wojna z Jugurtą*, 8, 1, Salustiusza.

Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu przysł. Z Rzymu, centrum cesarstwa rzymskiego obejmującego niemal cały znany podówczas świat, poprowadzono sieć doskonałych dróg na wszystkie krańce imperium; zmierzając więc do punktu wyjścia każdej z tych dróg, musiało się dotrzeć w końcu do Rzymu.

Wyiewy, bogactwo i zgiełk Rzymu, łac. *fumus, et opes, strepitumque Romae*, z *Pieśni*, 3, 29, 12, Horacego.

Zamek św. Aniola zob. Hadrian (Mauzoleum). **Zastąłem Rzym murowany, zostawiłem marmurowy** – Oktawian August w r. 14 ne.,

na łożu śmierci; adaptacja z *Żywota Augusta*, 2, 28, 3, Swetoniusza; „murowany” z cegieł wysuszonych na słońcu, a więc właściw. „gliniany”. Wg Kasjusza Diona (*Historia Rzymu*, 56, 30) August miał na myśli nie wygląd budowli, ale potęgę cesarstwa.

Ta karczma Rzym się nazywa.
Kładę areoszt na waszeci.

A. Mickiewicz, *Pani Twardowska, Ballada*, 51–52; na pielgrzymki chodzono a. jeżdżono utartymi szlakami; prawdop. karczmy zwane „Rzym”, a było ich co najmniej dziewięć; w Krakowskim, Sandomierskim, w Wielkopolsce, na Mazowszu, stanowiły m.in. miejsce postoju pątników.

Ty, co Rzym wpośród Rzymu chcąc baczyć, pielgrzymie,
A wždy baczyć nie możesz w samym Rzymie Rzymie,
Patrzaj na okrag murów i w rum obrócone
Teatra i kościoły, i stupy stłuczone:
To są Rzym. [...]

Dziś w Rzymie zwyciężonym Rzym niezwyconym
(To jest ciało w swym cieniu) leży pogrzebiony.

M. Sep Szarzyński, *Epitaphium Rzymowi*, 1–5, 9–10.

RZYMIANIN. Ostatni Rzymianin, łac. *Romanorum ultimus*; tak nazwał Gajusa Longinusa Kasjusza, wodza rz., Tacyt w *Rocznikach*, 4, 34; nazywano tak również Marcusa Iuniusa Brutusa (zob.), zabójcę Cezara; Flawiusza Stlicho, wodza rz., Wandalą, 360–408; Aecjusza, wodza rz., ok. 390–454; Rienziego (zob.), dr. Samuela Johnsona, Horacego Walpole'a, Charlesa Jamesa Foxa.

Rzymianie, władcy świata, lud w togi odziany, łac. *Romanos, rerum dominos, gentemque togatam*, z *Eneidy*, 1, 282, Wergiliusza.

Wierę, mi się tak zda, panie,
Zechmy wszytko nie Rzymianie.

M. Rej, *Krótką rozprawą...*, 735–36; Pleban do Pana.

RZYMSKI. Civis Romanus sum łac., 'jestem obywatelem rzymskim', stara forma odwołania się do nietykalności obywatelskiej i do jurysdykcji rz. od sądów cudzoziemskich, „która wielu ludziom na krańcach cesarstwa, pod barbarzyńcami, ratowała cześć i życie”; por. *Przeciw Werresowi*, 5, 57, 147, Cicerona; Biblia, *Dzieje Ap.*, 16, 37–40; 22, 25–29.

Cyfry (liczby) rzymskie zob. Cyfra.

Dachówka rzymska staroż. rzymski typ dachówki: wklęsła płytka z zagiętymi do góry brzegami, przykrywana na stykach drugą, wypukłą warstwą (gaśiorkiem).